

ANNA WIROWSKA
Uniwersytet Warszawski

Animowane filmy jako narzędzie propagandy politycznej w ZSRR w latach 1941–1942

Rozważania na temat zastosowania filmu animowanego jako narzędzia propagandowego należy rozpocząć od wyjaśnienia terminu „propaganda polityczna”. Według *Leksykonu politologii*, propagandą polityczną nazywa się celowe oddziaływanie mające służyć modyfikacji postaw politycznych jednostek, zgodnie z interesami władzy politycznej. Integralną częścią propagandy jest apel, którego celem jest uzyskanie jak największej liczby zwolenników określonej sprawy¹.

Do najważniejszych funkcji propagandy politycznej zalicza się przekazywanie informacji w taki sposób, by narzucić odbiorcy jej określoną interpretację. Przekaz propagandowy powinien być „dostosowany do intelektualnego poziomu odbiorców”², ponieważ jego zadaniem jest „wprowadzenie niezbędnej jasności w systemie zdarzeń i wskazanie wzajemnych związków pomiędzy nimi”³.

Radzieckie filmy propagandowe są ściśle związane z systemem ideologicznym, w którym powstały. Dlatego też, warto posłużyć się wskazówkami Włodzimierza Iljicza Lenina, dotyczącymi sposobu ich interpretacji, ponieważ „fakciki, rozpatrywane bez uwzględnienia całokształtu, uwzględniania związków, oderwane i dobrane dobrowolnie, są właśnie tylko zabawką albo czymś jeszcze gorszym”⁴. W związku z tym komunikat, który otrzymuje odbiorca powinien być czytelny i jednoznaczny. Celem propagandy jest objęcie jak najszerszego spektrum życia jednostki. Wynika to z jednej z najważniejszych jej funkcji – wychowanie społeczeństwa, a w przypadku realiów komunistycznej Rosji – nowych ludzi. Działania propagandowe dążą do kształtowania w ludziach takiego zachowania, jakie jest pożądane przez nadawcę komunikatu, czyli w omawianym przypadku Wszechrządowska Komunistyczna Partia (bolszewików)⁵.

Film animowany zalicza się do klasycznej propagandy wizualnej, której podstawowym środkiem wyrazu jest obraz. Dzięki łącznemu zastosowaniu w filmie takich elementów, jak ruch i dźwięk, możliwe jest większe zaangażowanie ludzkich emocji. Tym, co odróżnia wizualny przekaz od innych form propagandy jest przewaga warstwy emocjonalnej nad informacyjną⁶. Dodatkowym atutem produkcji filmowych jest to, że umożliwiają one „przekazanie w tej samej jednostce czasu, nieporównywalnie większej ilości informacji”⁷. Zatem, w konsekwencji wykorzystania wielu środków przekazu przez film, potencjalny odbiorca przy jednoczesnym odrzuceniu treści, może „ją przyjąć emocjonalnie, pod naciskiem podświadomych impulsów”⁸.

¹ L. Wojtasik, *Psychologia propagandy politycznej*, Warszawa 1986, s. 33–34.

² Ibidem, s. 93.

³ Ibidem, s. 89.

⁴ W.I. Lenin, *Dzieła*, t. 23, Warszawa 1951, s. 300. Cyt. za: *ibidem*, s. 88.

⁵ *Leksykon politologii*, Wrocław 2004, s. 350.

⁶ L. Wojtasik, *Propaganda wizualna*, Warszawa 1987, s. 41–43.

⁷ Ibidem, s. 38.

⁸ Ibidem, s. 30.

Rys. 1. Kadry z filmu *Adolf żongluje beczkami prochu* [w:] *Kino-cyrk*, reż. L. Almarik, O. Khodarajewa, Sojuzfilm 1942, 3:34 min, A.A.MTJ 2007
 Źródło: A.A.MTJ 2007

Radzieckie filmy animowane z lat 1941–1942 są klasycznymi przykładami propagandy politycznej. Zręby założeń ideologicznych, na których bazie powstała ich treść, tworzą przemówienia Józefa Wissarionowicza Stalina wygłoszone 6 i 7 listopada 1941 r. Obydwa referaty bezpośrednio odnoszą się do działań wojennych toczących się wówczas na terenie ZSRR. Wojna zawsze wiąże się z postawieniem ludzi w stanie permanentnego zagrożenia, więc stosowana wówczas propaganda polityczna operuje językiem zaostrowym względem języka wyjściowego. W przemówieniach sekretarz generalny [WKP(b)] odwoływał się do całego społeczeństwa radzieckiego – „pracujących mężczyzn i pracujących kobiet, kolektywnych chłopów i kolektywnych chłopek, pracowników intelektualnych, braci i sióstr w strachu”⁹. Stalin nawoływał wszystkich obywateli ZSRR do walki przeciwko wspólnemu wrogowi: „niemieckim faszystom plądrującym nasze państwo, niszczącym miasta, wsie zbudowane przez robotników, chłopów i intelektualistów”¹⁰. Podkreślając narodowy charakter wojny poprzez nazwanie jej Wielką Wojną Ojczyznianą¹¹, przywódca ZSRR zapewnił swoim obywatelom możliwość zdefiniowania swojej roli oraz statusu w państwie. W ten sposób tożsamość mieszkańców ZSRR zaczęła się kształtować w opozycji do wspólnego wroga. Warto również dodać, że Stalin, odnosząc się do przesłanek patriotycznych, mógł liczyć na zwiększenie liczby osób gotowych do wstąpienia w szeregi Armii Czerwonej.

W przemówieniach Stalin wielokrotnie podkreślał szczególną rolę społeczeństwa radzieckiego w odparciu ataku nazistów i uwolnienia państw europejskich spod ich jarzma. Uważał, że „zniewolona ludność Europy, która znalazła się pod niemiecką inwazją, patrzy na ludność ZSRR jako na swoich wybawicieli”¹². Przywódca starał się przekonać

⁹ J.V. Stalin, *Speech at the Red Army Parade on the Red Square, Moskwa 7.11.1941*, <http://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1941/11/07.htm>. (27 II 2010, s. 1).

¹⁰ Idem, *Speech at Celebration Meeting of the Moscow Soviet of Working People's Deputies and Moscow Party and Public Organizations, Moskwa 6.11.1941*, <http://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1941/11/06.htm> (27 II 2010, s. 1).

¹¹ Idem, *Speech at the Red Army Parade...*, s. 2.

¹² Ibidem. „Naszym celem jest pomoc tym naszym, by pomóc im walczyć o wolność, przeciwko hitlerowskiej tyranii, a następnie zostawić ich, by swobodnie organizowały swoje życie, tak jak im pasuje”. Zob. idem, *Speech at Celebration...*, s. 9.

ludzi o tym, że naród radziecki jest predestynowany do tej roli. Na poparcie tej tezy, przywoływał ważne dla rosyjskiej kultury i nauki postacie: Maksyma Gorkiego, Antona Czekowa, Aleksandra Puszkina czy Aleksandra Suworowa¹³. Przywódca ZSRR celowo wymieniał osoby, których tożsamość narodowościowa nie była kwestią oczywistą. W ten sposób przywódca WKP(b) chciał pokazać, że Rosja nigdy nie była krajem jednolitym, ale dzięki temu może szczycić się bogatym dziedzictwem kulturowym. Wobec tego powstanie i funkcjonowanie ZSRR jako państwa wielonarodowościowego od tego momentu powinno stać się rzeczą naturalną.

W przemówieniu z 7 listopada 1941 roku Stalin wspominał postacie historyczne, m.in.: Aleksandra Newskiego, Dimitrija Pozcharskiego i Michała Kutuzowa¹⁴ – osoby ściśle związane z sukcesami wojennymi imperialnej Rosji. Zabiegi te, podobnie jak w poprzednim przypadku, miały służyć podkreśleniu ciągłości historycznej zróżnicowanego kulturowo i etnicznie państwa, które w czasach swojej imperialnej przeszłości odnosiło liczne sukcesy na arenie międzynarodowej¹⁵.

Rys. 2. Kadry z filmu *Adolf i Napoleon* [w:] *Kino-cyrk...*
Źródło: A.A.MTJ 2007

¹³ Ibidem, s. 7.

¹⁴ Idem, *Speech at the Red Army Parade...*, s. 2.

¹⁵ Stalin w referatach wspominał, że Hitler sam często porównywał się z Napoleonem. Idem, *Speech at Celebration...*, s. 7.

Rys. 3. Kadr z filmu *Silny uścisk* [w:] *Kronika filmowa*, reż. W. Brumberg, Z. Brumberg, A. Iwanow, O. Khodatajewa, I. Iwanow-Wano. Sojuzfilm 1941, 8:11 min.
Źródło: A.A.MTJ 2007

Stalin porównał Adolfa Hitlera do Napoleona¹⁶. Korzeni tej analogii można szukać w 1813 roku, gdy po wielu klęskach Rosji udało się wygrać wojnę z Francją. Zwycięstwo w bitwie pod Lipskiem nie był wyłączną zasługą Rosjan, a efektem nawiązanego z Austrią, Prusami i Szwecją sojuszu antyfrancuskiego. „Bitwa narodów” i jej międzynarodowy czynnik był użytecznym narzędziem ówczesnej propagandy Stalina, ponieważ uważał on, że z pomocą Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii uda się pokonać Hitlera i powtórzyć sukces z 1813 roku. Najważniejszym jednak i zarazem symbolicznym znaczeniem bitwy pod Lipskiem było zjednoczenie się wszystkich narodów imperium rosyjskiego w walce przeciwko wspólnemu wrogowi.

Stalin w przemówieniach kładł nacisk na różnice ideologiczne pomiędzy dwoma faszyzmem i komunizmem. Wskazywał, że „partia hitlerowska jest partią imperialistów, najbardziej pazernych i łupieżczych imperialistów spośród wszystkich imperialistów świata”¹⁷. Przywódca ZSRR argumentował także, iż interesy III Rzeszy są partykularnymi interesami kapitalistów, a nie całego społeczeństwa niemieckiego, którym „teraz rządzą głód i ubóstwo”¹⁸. W odróżnieniu od Hitlera, Stalin starał się zaprezentować jako obrońca nie tylko własnych obywateli, ale i wszystkich ucisnionych przez nazizm. W ten sposób podejmował on próby zaakcentowania wyższości komunizmu nad narodowym socjalizmem niemieckim. Ponadto, korzystając z argumentacji ideologicznej, wyjaśniał przyczyny porażki niektórych państw europejskich w walce z nazizmem. Zdaniem Stalina, ich błąd polegał na tym, że zamiast jednolitego społeczeństwa komunistycznego, posiadały one społeczeństwa zróżnicowane klasowo. Ludzie w tych państwach nie potrafili się zjednoczyć w imię jednej idei, więc nie byli wystarczająco silni, by odeprzeć atak III Rzeszy¹⁹.

¹⁶ Film „Czego chce Hitler? Silny uścisk”.

¹⁷ J.V. Stalin, *Speech at the Red Army Parade...*, s. 5, rys. 4, Kadry z filmu „Czego chce Hitler? Ziemia dla ziemianstwa”.

¹⁸ „Głód i ubóstwo rządzą w dzisiejszych Niemczech”. J. V. Stalin, *Speech at Celebration...*, s. 2.

¹⁹ Idem, *Speech at Celebration...*, s. 2.

Rys. 4. Kadry z filmu *Ziemia dla ziemiaństwa* [w:] *Kronika filmowa...*
 Źródło: A.A.MTJ 2007

W referatach Stalina z listopada 1941 roku można odnaleźć wątki pozwalające na określenie ich jako elementy propagandy totalitarnej. Arendt wskazuje, że nadrzędną właściwością propagandy totalitarnej jest skierowanie jej przesłania „na zewnątrz, nie zależnie czy będą to nietotalitarne warstwy własnego społeczeństwa, czy też nietotalitarne państwa ościenne”²⁰. Do zewnętrznego czynnika propagandy stalinowskiej można zaliczyć bezpośrednie odniesienia do intelektualistów, którzy niegdyś napiętnowani, teoretycznie uzyskują teraz status społeczny równy chłopom i robotnikom. Przekaz ten miał również innego odbiorcę – pozostałe państwa europejskie. Krajom, które zostały zaatakowane przez Hitlera, Stalin tłumaczył, że niejednorodność społeczeństwa niekomunistycznego jest przyczyną niezdolności do odparcia ataku nazizmu. To z kolei stanowiło analogiczną wskazówkę dla pozostałych państw – można odeprzeć faszyzm, wprowadzając komunizm.

Innym elementem propagandy totalitarnej, występującym w przemówieniach Stalina, jest dostarczenie „nieokreślonym i nieposiadającym żadnego znaczenia jednostkom – instrumentu samookreślenia (...) raz sztucznej stabilności”²¹. Odniesienie się do społeczeństwa jako do całości oraz sformułowanie definicji wspólnego dla wszystkich wroga sprawiło, że każdy człowiek czuje się potrzebny nowej, zagrożonej ojczyźnie.

Ładunek emocjonalny zawarty w przemówieniach Stalina stanowił bazę do powstania radzieckich filmów animowanych z lat 1941–1942. W 1941 roku szczególny nacisk propagandy filmowej był skierowany na zjednoczenie wszystkich ludzi zamieszkujących ZSRR w walce przeciwko wspólnemu zagrożeniu – niemieckiemu faszyzmowi. Do propagandowych filmów animowanych z tego okresu należą m.in.: „Buciory faszystów depczą naszą ojczyznę”, 4 filmy z cyklu „Czego chce Hitler?” („Silny uścisk”, „Pozbądź się wroga na pierwszej linii i w domu”, „Pokonać faszystowskich piratów” i „Ziemia dla ziemiaństwa”), a także „Sępy”. Wszystkie utrzymane są w agresywnym i bojowym tonie. Jest to wynikiem porażek ponoszonych przez ZSRR na froncie, a w konsekwencji dużego zapotrzebowania na nowych żołnierzy w Armii Czerwonej. W 1942 roku, gdy sytuacja na froncie poprawiła się, filmy zamiast straszyć wrogiem, zaczęły go ośmieszać. Do propagandowych produkcji o zabarwieniu satyrycznym należą: „Kino-cyrk” – „Adolf treser psów i jego milusińscy”, „Adolf i Napoleon”, a także „Adolf żongluje beczkami prochu”.

Ze względu na różnorodność oraz dynamikę animowane filmy radzieckiej propagandy są atrakcyjne zarówno dla dzieci, jak i dla dorosłych. Dodatkowym atutem tych

²⁰ H. Arendt, *Propaganda totalitarna*, Warszawa 1986, s. 2.

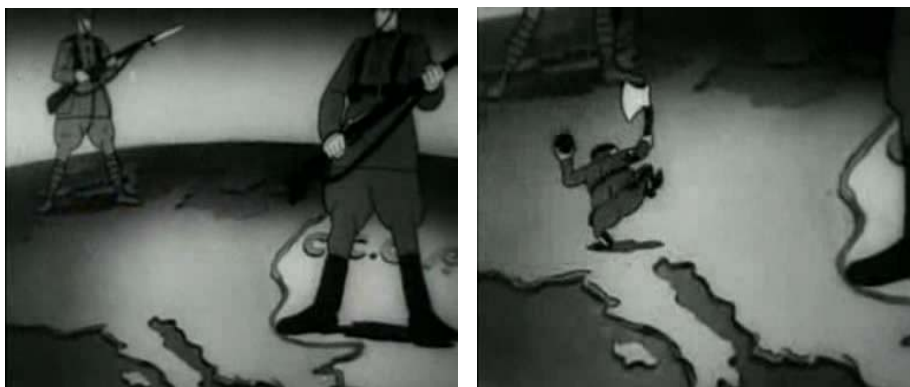
²¹ Ibidem, s. 19.

filmów był czas ich trwania – od dwóch do czterech minut. Filmy te mają czytelny i jednoznaczny przekaz, który powoduje, że odbiorca przyjmuje komunikat, nie poddając go uprzednio analizie.

Włodzimierz Lenin utrzymywał, że „sztuka propagandy i agitacji polega na tym, aby najskuteczniej wpłynąć na dane audytorium, czyniąc dlań określoną prawdę możliwie najbardziej przekonującą, najłatwiejszą do przyswojenia, możliwie wyraziście i trwale wbijającą się w pamięć”²². Dlatego film ze względu na liczbę środków przekazu wydaje się najbardziej efektywnym narzędziem prowadzącym do celu.

Na przyswajanie i utrwalenie treści propagandowych wpływa to, iż wszystkie animowane produkcje propagandowe z tego okresu posiadają takie elementy jak:

- podkreślenie pierwiastka wspólnoty i zjednoczenia w walce o wolność ojczyzny;
- wyraźny podział postaci na dobre i złe oraz silne i słabe (rys. 5). Stalin w przemówieniu z 6 listopada 1941 roku rozprawił o wyższości moralnej radzieckiej armii nad armią nazistowską²³;
- wsparcie przekazu wizualnego graficznie przedstawionym słowem (najczęściej w formie hasła), które pełni funkcje objaśniające (rys. 10, 11) lub podsumowujące (rys. 12, 13);
- ostra retoryka wojenna – poniżanie wroga oraz używanie bezpośrednich gróźb wobec niego (rys. 12, 13);
- pośrednie kodowanie informacji za pomocą barw, zazwyczaj na zasadzie kontrastu biel, tj. dobro, sprawiedliwość – czerni, tj. zło (rys. 14);
- bezpośrednio kodowanie informacji za pomocą znaków i symboli, wywołujących świadome lub podświadome skojarzenia u odbiorcy: gwiazda – ZSRR, swastyka – naziści (rys. 15, 16);
- pokonanie wroga – nazistów. Wygrana wojna przez naród sowiecki (rys. 17).

Rys. 5. Kadry z filmu *Silny uścisk*
Źródło: A.A.MTJ 2007

²² Cyt. za: L. Wojtasik, op. cit., s. 92.

²³ Jego zdaniem, żołnierze Związku Radzieckiego bronili swojej ojczyzny w przeciwieństwie do Niemców, którzy zaatakowali niewinny kraj wyłącznie z pobudek imperialistycznych. Zob. J.V. Stalin, *Speech at the Red Army Parade...*, s. 3.

Rys. 6. Kadr z filmu *Adolf treser psów i jego milusińscy* [w:] *Kino-cyrk...* (z lewej strony)

Rys. 7. Kadr z filmu *Pozbądź się wroga na pierwszej linii i w domu* [w:] *Kronika Filmowa...* (z prawej strony)

Źródło: A.A.MTJ 2007

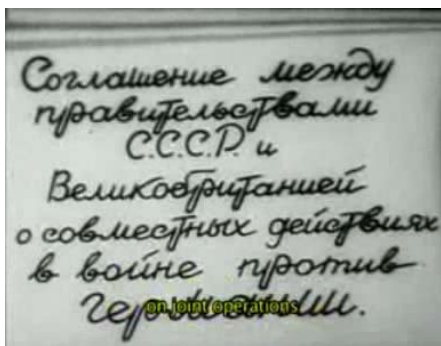

Rys. 8. Kadr z filmu *Bucyory faszystów depczą naszą ojczyznę*, reż. A. Iwanow, I. Wano, Sojuzfilm (z prawej strony)

Rys. 9. Kadr z filmu *Sępy*, reż. P. Sasanow, Sojuzfilm, 2:11 min., A.A.MTJ 2007 1941, 2:41 min., A.A.MTJ 2007 (z lewej strony)

Źródło: A.A.MTJ 2007

Rys. 10. Kadr z filmu *Silny uścisk* (z lewej strony)Rys. 11. Kadr z filmu *Adolf treser psów i jego milusińscy* (z prawej strony)

Źródło: A.A.MTJ 2007

Rys. 12. „Śmierć faszystowskim sępom”.
Kadry z filmu *Sępy* (z lewej strony)Rys. 13. „Zmiażdżyc faszystowskie szczury. Bezlitośnie! W powietrzu, na lądzie i na morzu”. Kadr z filmu *Pokonać faszystowskich piratów* [w:] *Kronika Filmowa...* (z prawej strony)

Źródło: A.A.MTJ 2007

Rys. 14. Kadry z filmu *Pokonać faszystowskich piratów*.
Źródło: A.A.MTJ 2007

Rys. 15. Kadr z filmu *Ziemia dla ziemiaństwa*
[w:] *Kronika filmowa...* (z prawej strony)

Rys. 16. Kadr z filmu *Pozbądź się wroga na pierwszej linii i w domu*
[w:] *Kronika Filmowa...* (z lewej strony)

Źródło: A.A.MTJ 2007

Rys. 17. Kadry z filmu *Pozbądź się wroga na pierwszej linii i w domu* [w:] *Kronika Filmowa...*
Źródło: A.A.MTJ 2007

Radzieckie filmy animowane należy zaliczyć do klasycznych przykładów propagandy, ponieważ są one efektem celowego oddziaływania ośrodka politycznego, jakim było WKP(b) wraz z jej przywódcą) wraz z jej I sekretarzem. Charakter produkcji filmowej z lat 1941–1942 był nierozdzielnie związany z przemówieniami Stalina z listopada 1941 roku. Stanowiły one ideowy fundament dla treści zamieszczonych w filmach propagandowych. Ideologiczne aspekty zostały w nich wyrażone jednoznacznie i klarownie, w krótkim czasie. W omawianym materiale źródłowym widoczne są związki pomiędzy poszczególnymi zdarzeniami historycznymi i ówczesną rzeczywistością wojenną. Dzięki temu odbiorca uzyskiwał w miarę holistyczny obraz świata, w którym żył.

Można przyjąć, iż z teoretycznego punktu widzenia, animowane filmy radzieckie z lat 1941–1942 pełniły funkcje propagandowe związane z działalnością:

- informacyjną, podając odbiorcy fakty, z którymi się zapoznawał;
- opiniotwórczą, dając ocenę przedstawianych zjawisk;
- manipulacyjną, blokując odbiorcy możliwość podjęcia analizy, ze względu na krótki czas trwania filmu;
- wychowawczą, pokazując przykłady jak należy się zachowywać oraz jakie wartości są mile widziane w społeczeństwie;
- mobilizacyjną, wywołując w ludziach określone emocje, skłaniając ich do wykonywania pożądaných przez ośrodek polityczny czynności.

ANNA WIROWSKA

Animated film as a political propaganda tool in the Soviet Union in 1941–1942

Summary

Soviet animated cartoons are classical examples of propaganda because they were an effect of purposeful action of the Communist Party of the Soviet Union and its leader – Joseph Vissarionovich Stalin. The character of film productions in 1941–1942 were strongly connected with J.V. Stalin' s emotional speeches given on 6th and 7th November 1941. The main aim of those spiels was to give the audience a feeling of community, no matter who you were and where did you come from. J.V. Stalin put an impact on showing people that the USSR, like The Russian Empire, was unique because of its variety. He stressed that this feature made the Soviet Union stronger than any other country and helped it to defeat enemies. The ideological aspects of Stalin' s speeches became a base for animated cartoons. Thanks to their convention, films were attractive both for adults and for children. The length of those movies was about 4 minutes what enabled the broadcasters to take control over the audience. The productions differed from each other in many ways. For instance, films from 1941 were aggressive what was connected with complicated military situation in the USSR. When the Soviet Union started to defeat Germany in 1942, propaganda focused more on satirizing an enemy. The element which remains unchanged and was repeated in each cartoon was a connection between particular historical events and the contemporary reality. The purpose of using this element was to give the audience as holistic vision of the situation as it was possible. That is why Soviet animated cartoons in 1941–1942 are described as examples of political propaganda. Their main aims were to inform, manipulate, mobilize and educate the audience.